

Tegen de tijd

Van Ton Lemaire verscheen eveneens bij Ambo|Anthos

- 1968 *De tederheid*
- 1970 *Filosofie van het landschap*
- 1976 *Over de waarde van culturen*
- 1980 *Het Vertoog over de Ongelijkheid*
van Jean-Jacques Rousseau
- 1986 *De indiaan in ons bewustzijn*
- 1988 *Binnenwegen*
- 1990 *Twijfel aan Europa*
- 1995 *Godenspijs of duivelsbrood*
- 1997 *Wandelenderwijs*
- 2002 *Met open zinnen*
- 2004 *De leeuwerik*
- 2007 *Op vleugels van de ziel*
- 2008 *Claude Lévi-Strauss*
- 2010 *De val van Prometheus*
- 2013 *Het lied van Hiawatha*
- 2013 *Verre velden*
- 2015 *Mettertijd*
- 2017 *Onder dieren*
- 2019 *Met lichte tred*

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* via amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Ton Lemaire

Tegen de tijd

Kanttekeningen bij onze wereld

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 5866 1

© 2022 Ton Lemaire

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Marcel van Hoef, eitempera op linnen,
2006, 100 x 120 cm, particuliere collectie, www.marcelvanhoef.nl

Foto auteur © Nicky Renckens

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Inhoud

	Voorwoord	7
1	Fluctuaties	9
2	Regressie	14
3	Het tekort van de democratie	20
4	Onvolmaakt perfectionisme	26
5	Transparant	30
6	Te veel licht	34
7	Uitstel	39
8	Onbetaalbaar	42
9	Zwart-wit	45
10	Muren en hekken	50
11	Te veel mensen?	55
12	Overdaad	63
13	Modern bijgeloof	67
14	Zich blootgeven	72
15	Toegift en toeval	77
16	Vliedschaamte	81
17	Waarom de uitlaat achter zit	85
18	Gourmand	88

- 19 Een moderne augiasstal 92
- 20 Pleidooi voor polytheïsme 99
- 21 Het kruis van de Kerk 107
- 22 Sexy 114
- 23 Hannibal 119
- 24 Silvicide 125
- 25 Beschaafde wildheid 133
- 26 Paleo-reminiscenties 139
- 27 Topofilie (1) 147
- 28 Topofilie (2) 151
- 29 Ergerlijk Engels 158
- 30 In de schaduw van de man (1) 167
- 31 In de schaduw van de man (2) 174
- 32 De honden van Amundsen 181
- 33 Viva Zapata! 186
- 34 Op halve kracht 193
- 35 Verwonderenswaardig 200
- 36 Verontwaardiging 207
- 37 Zin 214
- 38 Twijfel aan de toekomst (1) 223
- 39 Twijfel aan de toekomst (2) 230
- 40 Omslag 240

Veertig aforismen 247

Voorwoord

Bij het naderen van een leeftijd waarbij men vroeger als een grijsaard gold, voelde ik de behoefte om nog mijn zegje te doen over een aantal onderwerpen waaraan ik in mijn vorige boeken niet of nauwelijks was toegekomen. Dit nieuwe boek bevat daarom een grote verscheidenheid aan thema's die op het eerste gezicht weinig met elkaar te maken hebben. Toch bestaat er wel degelijk een onderliggende samenhang, die uiteindelijk die is van mijn brein en eigen levenservaring en ook van mijn wereld- en maatschappijbeeld.

Het perspectief vanwaaruit ik naar de wereld kijk is vooral gevormd door de antropologie en de filosofie, disciplines die beide een heel brede reikwijdte hebben. Daarbij ben ik zowel geïnteresseerd in de dingen van het dagelijks leven alsook in 'grote' onderwerpen als economie en ecologie, religie en democratie; zowel in tastbare en concrete zaken als in algemene kwesties van zingeving, (on)gelijkheid, de positie van de vrouw en ten slotte de wet van de algehele fluctuatie der dingen. Terwijl een antropologische benadering de hele mensheid als horizon heeft, houdt filosofie haar aandacht gericht op de totaliteit van de werkelijkheid en de voorwaarden van alle kennis.

Bovendien beweeg ik me tussen de polen van verwondering of bewondering en van verontwaardiging, uitmondend in maatschappelijke betrokkenheid en een zowel ethische als politieke stellingname. Ik kan me nu eenmaal onmogelijk langere tijd verdiepen in een onderwerp als ik er ook niet gevoelsmatig mee verbonden ben.

Ik ben ervan overtuigd dat alleen een algehele omslag in ons doen en denken een uitweg kan bieden uit de problemen en impasses waartoe onze veelgeroemde vooruitgang heeft geleid. In de kern vereist dat een breuk met het kapitalisme, gebaseerd als het is op foute beginselen, met name het pathologische streven om alsmaar meer kapitaal te accumuleren en permanent te groeien op een eindige planeet. Wanneer de mensheid zich niet kan bevrijden van de dictatuur van deze groeidwang zal de ongelijkheid steeds groter worden, de rijken steeds rijker, het geweld toenemen en de mensheid niet of met veel moeite overleven op een verwoeste aarde. Ik hoop met mijn boek een kleine bijdrage te kunnen leveren aan deze broodnodige algehele omslag.

Ten slotte wil ik hier graag Mia Houvenaeghel hartelijk bedanken voor haar stimulerende belangstelling en het kritisch mee-lezen met dit boek.

Ton Lemaire, herfst 2021

Fluctuaties

Al minstens sinds Heraclitus beseffen we dat ‘alles stroomt en niets blijft’. Alles in de wereld is in beweging, niets is blijvend en stabiel, alle dingen zijn voorbestemd om uit elkaar te vallen, te verdwijnen, te vervloeien. Het is een onthutsende waarheid dat nergens in het leven enig houvast bestaat, dat alles wat vast en permanent lijkt uiteindelijk op drijfzand is gebouwd. Toch is dat niet het hele verhaal, er is een zekere troost te vinden in de constatering dat in al die veranderlijkheid en wisselvalligheid een bepaald patroon zit, een verborgen wetmatigheid, een ritme en regelmaat. En zo’n patroon is zowel te vinden in de kosmos, in de levende natuur als in ons eigen lijf. Alles in ons lichaam is in voortdurende beweging. Het hele etmaal door is er de impuls van de hartslag die natuurlijk verbonden is met de bloedsomloop. We hebben het ritme van de ademhaling, de afwisseling van in- en uitademing, de ingewanden bezitten hun peristaltische beweging, de copulatie en het orgasme voltrekken zich in ritmische golven en ook de bevalling geschiedt in samentrekkingen en ontsluitingen. We kennen het dagelijkse ritme van waken en slapen, gewoonlijk verbonden met de afwisseling van dag en nacht. En onze biologische klok zorgt ervoor dat de di-

verse organen worden geactiveerd of juist in rusttoestand verkeren.

In de hele organische natuur zijn soortgelijke patronen te zien. Er zijn het ontluiken en de geboorte van plant of dier, hun groei en bloei en ten slotte het verwelken of afsterven, waarna de cyclus zich kan herhalen. In gunstige jaren kan een dierpopulatie toenemen, in andere kan ze inkrimpen. Er bestaat een terugkoppeling tussen de beschikbaarheid van voedsel en de vruchtbaarheid van vrouwelijke dieren. Evenzo geldt er een dynamisch evenwicht tussen de populatie van een roofdierensoort en de toename of afname van haar prooidieren. Op onze planeet heerst een afwisseling van jaargetijden of van regen- en droogteperioden, van golfstromen, van eb en vloed. Ook het heelal wordt beheerst door de cyclische bewegingen van een immens aantal hemellichamen die op hun beurt worden bewogen door processen van expansie en contractie. Ook atomen en elektronen zijn voortdurend in beweging en het lijkt erop dat vanaf het microscopisch kleine tot de interstellaire wereld alles wordt gereguleerd door structuren en fluctuaties die in de grond op elkaar lijken.

In de mensenwereld, in de betrekkingen tussen individuen en de maatschappij en in de geschiedenis, vinden we patronen die aan de vorige fluctuaties doen denken. In vriendschappen en liefdesrelaties wisselen perioden van toenadering af met momenten van verwijdering, van afstand en overbrugging, van passie en bekoeling. In elk samenzijn bestaat een voortdurend proces van actie en reactie, van uitdaging en respons. Gesprekken en discussies, maar ook theorieën en stromingen voltrekken zich in spraak en tegenspraak, in stelling en tegenstelling, in zekerheid en twijfel. In hun ontwikkeling en contacten kunnen mensen met elkaar convergeren én divergeren; ze kennen

conflicten én verzoening. En ook in de grote, anonieme maatschappelijke gehelen en instituties vinden dergelijke fluctuaties plaats: het economisch proces kent tijden van hoge en lage conjunctuur, van bloei en recessie, de markten fluctueren, de beurzen en aandelen schommelen, de prijzen van producten stijgen of dalen juist. Ten slotte wijs ik op het lot van staten, van rijken en imperia, van complete beschavingen die opkomen, een periode van bloei en macht meemaken en vervolgens in verval raken en ten onder gaan. Ook oude en hoge civilisaties blijken sterfelijk te zijn en onderhevig aan de voorbijgaandheid van alle dingen. Overall lijkt hetzelfde patroon te bestaan van rijzen en dalen, van een eeuwige kosmische golfslag die te voelen is in het heel grote en het heel kleine.

Inderdaad is water het symbool bij uitstek van deze permanente fluctuaties. Aan de dageraad van het Europese denken was het dezelfde Heraclitus die dat bondig uitdrukte: 'Je kunt niet tweemaal afdalen in dezelfde stroom.' De woorden 'fluctuaties' en 'fluctueren' komen uit het Latijn, dat een hele reeks woorden heeft die met 'flu-' beginnen, zoals flumen, fluvius, fluctus, fluidus. De basisbetekenis is steeds het stromen en vlieten, het golven en rimpelen van het water van een rivier. Het hele leven is als een stroom of als de zee die in voortdurende golfslag verkeert. Ons bestaan is een gestaag vlieten en vlieden, een vloeien en vervloeien waarin geen echt houvast is te vinden. Wat stabiel lijkt, blijkt dat altijd maar tijdelijk te zijn om dan weer te worden meegevoerd op de eeuwige golfslag der dingen. Het is frappant dat min of meer gelijktijdig met Heraclitus in het antieke Griekenland een soortgelijk inzicht werd onderwezen door Boeddha in India.

Als deze twee wijzen de essentie van de werkelijkheid zouden hebben uitgesproken, is dit voor ons bewustzijn wel een harde

waarheid die niet gemakkelijk is te verteren. Wanneer elk houvast, elke substantie, zelfs de eigen ziel illusoir is, wordt de grond onder onze voeten weggehaald. Wie zou daarvan niet moedeloos worden? Elk streven lijkt bij voorbaat zinloos te zijn, alles is op drijfzand gebouwd. Waarom zou ik me inspannen en van alles tot stand brengen wanneer het toch voorbestemd is om te verdwijnen, te vervluchtigen? Zo'n bewustzijn verlamt elke aandrang tot handelen, elke inzet voor wat dan ook. Ik begin nergens meer aan want alles is toch vergeefs. Waarom zou ik mijn huis schoonmaken want over een week is het opnieuw vuil; waarom zou ik eten koken want morgen heb ik weer honger? En ik zou dan ook kunnen zeggen: als ik toch dood zal gaan, kan ik er net zo goed nu al een einde aan maken! Dat klinkt nogal absurd, maar de vraag is wel reëel: hoe moet ik dan voortaan leven met dit besef van de radicale voorlopigheid en voorbijgaandheid van alle dingen – met inbegrip van mezelf.

Als ik voorzichtig een antwoord zoek, begin ik met de suggestie dat alles wel tijdelijk en voorlopig is maar daarmee nog niet zinloos. Dat wordt het alleen maar omdat ik gewend was aan het illusoire idee dat er zoiets bestaat als vastheid en permanentie. Maar als ik me doordring met het besef dat alles wat wij mensen doen en denken hooguit een tijdelijk monument oplevert, als ik dus een andere verwachtingshorizon krijg, kan ik me wellicht verzoenen met die radicale impermanentie van alles. Kan ik me overgeven aan de grote stroom van het leven zonder angst te hebben erdoor te worden meegesleept, zonder te rekenen op enig hiernamaals of de verrijzenis op de jongste dag of een reïncarnatie in een later leven? Ik kan me blijven inzetten voor iets, maar zonder te hechten aan het resultaat. Ik kan partij kiezen en tegelijk innerlijk vrij blijven. Ik kan proberen de kunst te leren om dingen los te laten zonder al te veel te lijden onder de me-

lancholie van de tijd. Ik kan even opgaan in de schoonheid van een kersenbloesem, zonder te treuren om zijn vergankelijkheid. En ik kan toch genieten van het leven, ook al 'vliet het gelijk het vlood' en is het bestemd om voorbij te gaan met de onverbidde-lijke stroom der dingen.

Regressie

Zoals ik al schreef zijn ook rijken, imperia en hele beschavingen onderhevig aan de wet van de fluctuatie: ze ontstaan, kennen een bloeitijd en raken in verval. In onze eigen cultuurkring is het Romeinse Rijk daarvan het klassieke voorbeeld. Nog steeds zijn we gefascineerd door de macht en duur van dat rijk en zeker ook door zijn ondergang. Wat heeft die val veroorzaakt? Deze vraag berust, vermoed ik, op meer dan slechts historische weetgierigheid. Er spreekt een bekommerdheid uit om een mogelijk verval van de eigen cultuur, de angst dat de moderne beschaving vroeg of laat eenzelfde lot beschoren is. Terwijl de negentiende eeuw vol vertrouwen was in zichzelf, groeide vanaf begin twintigste eeuw de vrees voor verval, voor een ‘ondergang van het Avondland’, en die vrees is sindsdien niet meer verdwenen. Het is geen toeval dat een cultuur die zich laat leiden door de idee van de Vooruitgang gevoelig is voor alles wat op achteruitgang en verval kan wijzen; progressie en regressie zijn in de diepte met elkaar verbonden.

Op de keper beschouwd zijn termen als verval, achteruitgang en decadentie wel erg vaag en moeilijk te definiëren. In hoeverre zal onbewust altijd de politieke positie meespelen van

de waarnemer? En mogelijk ook van diens generatie en klasse? In hoeverre is een verondersteld 'verval' alleen maar de achteruitgang van de machtspositie van de klasse van degene die oordeelt of van de generatie waartoe men behoort? Het is onmogelijk om als tijdgenoot voldoende afstand te nemen om een afgewogen oordeel te kunnen geven over zijn of haar cultuur. Daar komt nog de wellicht belangrijkste vraag bij: die naar de criteria volgens welke men de vooruitgang of achteruitgang van een cultuur denkt te kunnen beoordelen. Gaat het om macht en expansie van de desbetreffende samenleving, om haar vermogen tot technische innovatie, haar economische productie? Of veeleer om de sociale stabiliteit, de mate van (on)gelijkheid, de mate van geluk, een lage graad van gewelddadigheid en criminaliteit of de coherentie van haar wereldbeeld en haar morele gehalte? Of om alle tegelijk? We mogen bovendien niet bij voorbaat uitsluiten dat een cultuur volgens de ene maatstaf bloeit, maar krachtens de andere juist decadent is. Het kan zijn dat een cultuur die economisch gezien min of meer in verval verkeert tegelijk toch tot het maken van prachtige kunst in staat is. Of omgekeerd: dat een cultuur die zoals de onze steeds meer materiële rijkdom voortbrengt in andere sectoren bedenkelijke kanten en tekorten laat zien.

Na deze inleidende opmerkingen attendeer ik op de duidelijke fluctuaties die de laatste twee decennia wereldwijd plaatsvinden. Na de snelle groei van de wereldmarkt in de context van de globalisering, met een opening van de grenzen, na samenwerking en convergentie, vindt er nu een tegengestelde beweging plaats, een van afsluiting, divergentie en terugtrekken op zichzelf. Die gaat gepaard met de terugkeer van die oude demon van Europa: het nationalisme, het cultiveren van de trots op de eigen identiteit en een idealisering van het verleden. De rela-

tieve openheid en tolerantie voor allochtonen, vluchtelingen en immigranten maakt plaats voor wantrouwen, opkomende xenofobie en tendensen tot antisemitisme en anti-islamisme. Het multiculturalisme is op zijn retour. Symptomatisch is daarbij in sommige landen het oprichten van omheiningen en muren bij de grenzen.

Ook in de Europese Unie is deze regressieve beweging goed te bespeuren. Nadat eerst de tendens tot samenwerking en vereniging had geleid tot een waarschijnlijk al te snelle uitbreiding van het aantal aangesloten landen, sloeg de centripetale beweging om in een centrifugale tendens, dramatisch geconcretiseerd in de brexit, het afscheid van Groot-Brittannië van de EU. Neigingen tot volgende afscheidingen bij andere lidstaten zijn erdoor gewekt of versterkt. Steeds weer blijkt hoe groot de verschillen binnen de Unie zijn tussen met name de landen van het noorden en het zuiden en tussen die van het westen met die van Midden- en Oost-Europa. Bij belangrijke beslissingen blijkt het steeds weer uiterst moeilijk te zijn om alle lidstaten op één lijn te krijgen. Ieder land is geneigd terug te vallen op zijn eigen egoïsme en niemand wil iets prijsgeven van zijn positie op de wereldmarkt. Zolang het deel uitmaken van de EU economische voordelen bood, was het aantrekkelijk genoeg, maar zodra de voordelen minder worden en concessies op ander gebied moeten worden gedaan, wordt men minder enthousiast. Het zwakke punt van de EU is dat het primair een economisch project is geweest en er een gemeenschappelijke munt is gekomen zonder gemeenschappelijk economisch beleid, laat staan regering. Dat 'Europa' ook een eigen geest of ziel, een gezamenlijke cultuur en geschiedenis heeft (gehad), blijkt niet sterk genoeg om de centrifugale krachten in toom te houden wanneer die zich manifesteren. De EU is een halfslachtig project en stoot steeds weer

op de inherente dubbelheid van de Europese cultuur: dat haar ontegenzeggelijke rijkdom – de grote verscheidenheid van talen en culturen – tevens een handicap is voor haar vereniging; een verscheidenheid die trouwens nog verder reikt dan de diverse natiestaten. Want sinds die worden overkoepeld door de EU kunnen sommige regionale verschillen weer meer gaan meetellen. Zo constateren we een behoefte aan grotere autonomie in regio's als Catalonië, Baskenland, Schotland en – dichterbij huis – ook Vlaanderen.

Ook de aloude Atlantische band van West-Europa met de VS is verzwakt en de VS hebben de neiging zich meer op zichzelf terug te trekken. Dat is in hoge mate versterkt door de keuze van Trump als president, een omhooggefallen projectontwikkelaar, incompetent, impulsief en vulgair. Hij wil Amerika 'opnieuw groot' maken door luidruchtig terug te keren naar een geïdealiseerd verleden, door protectionisme en xenofobie. Voor de Republikeinen mag dat aantrekkelijk zijn, voor de Democraten daarentegen is het juist een regressie. Ik vind Trump als president trouwens zélf duidelijk een symptoom van het verval dat hij pretendeert te bestrijden. Iets dergelijks geldt voor diens pendant in Brazilië, Bolsonaro. Deze is nostalgisch naar de militaire dictatuur van enkele decennia geleden, wil met harde hand optreden namens 'het volk', cultiveert nationalisme en xenofobie, meent dat milieu- en klimaatproblemen een bedenkfel van links zijn en wil het kappen van het Amazonewoud versneld voortzetten. Kortom: met veel tamtam doet hij meerdere stappen terug. Beide presidenten zijn duidelijk racistisch en seksistisch, beiden zijn macho's en hebben jonge vrouwen die voornamelijk als ornament dienen, beiden representeren de terugkeer van de viriele, sterke, witte man die een einde maakt aan wat ze verafschuwen: de emancipatie van de vrouw, het stre-

ven naar grotere gelijkheid, een minder harde samenleving.

Net als Trump staat Bolsonaro achter het (neo)liberalisme in de economie. Hij wil alle ruimte bieden aan het grootgrondbezit en de multinationals in Brazilië die samen grote delen van het land – en zeker het Amazonegebied – te gronde richten. Ze zijn evenwel onliberaal op het sociale en politieke vlak en vertegenwoordigen de wereldwijde opkomst van een autoritaire vorm van kapitalisme. Deze treedt op in landen als Rusland, Hongarije, Polen, Turkije, China en waarschijnlijk ook India. Na de val van de Sovjet-Unie werd verwacht dat de liberale democratie geleidelijk in heel de wereld zou zegevieren. Maar in plaats daarvan is al geruime tijd een tegengestelde beweging te constateren: het aantal democratische regimes vermindert gestaag. De integratie van het voormalige Sovjetrijk en de vroegere kolonies in de wereldmarkt heeft het kapitalisme de wind in de zeilen gegeven. Maar deze globalisering van de economie heeft tevens geleid tot verscherpte concurrentie, delocalisaties, intensivering van het transport en sociale, politieke en mentale verwarring en onzekerheid. Vandaar dat men behoefte krijgt aan een ‘sterke man’ die doortastend wil optreden, een simplistische diagnose geeft van de wereld en houvast en zekerheid belooft, terwijl de democratie nu eenmaal aarzelend en traag is en tot compromissen neigt.

In een brede context beschouwd is deze tendens tot autoritair kapitalisme mogelijk de strategie die aantrekkelijk lijkt te zijn in deze historische fase, waarin een run plaatsvindt op de laatste beschikbare grondstoffen van de aarde en op nog niet volledig geëxploiteerde mensengroepen in verhevigde mondiale rivaliteit, in een wereld waar de grenzen aan de groei in zicht zijn gekomen. Het is een structurele component van dit hyperkapitalisme dat het chronisch moet groeien; het is zeer de

vraag of een stationaire economie binnen het kapitalisme mogelijk is. Economische groei is bovendien de laatste wijkplaats van de Vooruitgangsidee, onder auspiciën waarvan de moderniteit zich heeft ontwikkeld. Het is dan ook in de ogen van onze maatschappij de beslissende maatstaf geworden waaraan de staat van onze cultuur als geheel – vooruitgang of verval – kan worden afgemeten. Daarom is economische groei een obsessie en fetisj geworden met pathologische kanten. Vanuit een alternatief perspectief kan die juist worden geïnterpreteerd als een doodlopende weg, als symptoom van verval. Wat progressie lijkt, kan in feite regressie zijn en vice versa. Eerst moet er regressie plaatsvinden in de ogen van het heersend wereldbeeld om tot werkelijke progressie te komen en daarmee een totale heroriëntatie: een humanere toekomst voor de mensheid en de redding van de planeet.

Het tekort van de democratie

In onze wereld hebben de woorden ‘democratie’ en ‘democratisch’ overwegend een erg positieve klank, behalve dan in landen waar een autoritair bewind heerst, ook al doet men ook daar meestal moeite om zich democratisch voor te doen. Toch had die term tot in de achttiende eeuw een overwegend slechte reputatie, en dat niet alleen door toedoen van de ideeën van Plato, die de democratie een ontaarde regeringsvorm achtte. Hij dacht dat die ontstaan was als reactie op een oligarchische staatsvorm waarbij de armen het hadden gewonnen van de rijken en een staat stichtten waarin ieder vrij en gelijk zou zijn. Maar – aldus Plato – een dergelijk bewind van de massa is onvermijdelijk instabiel en wisselvallig; ieder volgt zijn grillen en heeft lak aan regels en wetten. Daaruit komt dan weer de roep voort om een sterke man die orde op zaken stelt en ongemerkt een tiran kan worden. We kunnen daaruit opmaken dat de filosoof niet zo enthousiast was over het functioneren van de democratie in zijn vaderstad Athene, die later steeds gevierd is als de bakermat van onze democratie. We moeten ons daarbij ook nog realiseren dat in Plato’s tijd het grootste deel van de bevolking er geen aandeel aan had. Alleen de vrije burgers, de hoofden van de huishou-